

DOI: <https://doi.org/10.31318/2786-8877.8.2025.355534>
УДК 783:821.161.2-1:78.071.1(477)(045)

ДЕРЕВ'ЯНЧЕНКО О. О.

Національна музична академія України імені П. І. Чайковського; кандидат мистецтвознавства, доцент, доцент кафедри історії української музики та музичної фольклористики (Київ, Україна).

Derevianchenko, Olena. Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music; Candidate of Art Studies (PhD), Associate Professor, Associate Professor at the Department of History of the Ukrainian Music and Musical Ethnology (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9498-5004>
ederevyanchenko2015@gmail.com

АРХЕТИП «СЛОВО»

В ОДНОІМЕННОМУ ХОРОВОМУ КОНЦЕРТІ ЛЕСІ ДИЧКО НА ВІРШІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

THE ARCHETYPE OF THE «WORD» IN LESIA DYCHKO'S CHORAL CONCERTO TO TEXTS BY LESIA UKRAINKA

Леся Василівна Дичко (нар. 1939) — композиторка-ювілярка 2024 року, видатна майстриня хорової справи, яка й у наш буремний час активно працює і щороку презентує прем'єри. Кожна з них стає визначною подією концертно-фестивального життя України. У 2022 році в межах «Київ Музик Фесту» Академічна хорова капела імені Платона Майбороди Українського радіо (художній керівник — народна артистка України Юлія Ткач) виконала хоровий концерт Лесі Дичко «Слово», створений до 150-річчя від дня народження Лесі Українки, а дрогобицьке видавництво «Посвіт» опублікувало його нотне видання [Дичко, 2022]. Цей твір досі не був об'єктом музикознавчої уваги, а отже,

потребує дослідження, передусім в аспекті втілення в ньому архетипу Слова, що має концептуальне значення.

За енциклопедичним визначенням, архетипи (грец. Ἀρχή — *початок, походження*; τύπος — *відбиток, форма, зразок*) — це:

... наскрізні символічні структури культури, що асоціюють певний тематичний матеріал зі свідомим та підсвідомим функціонуванням людських цінностей [Кримський, 2001]; певні пресупозиції, тобто схильності, тенденції, які в різні епохи реалізуються образами, що можуть відрізнятися засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи чи можуть бути реконструйовані як прототипи [Кримський, 2008, с. 305].

Пізнання архетипів, усвідомлення історичної динаміки їхнього втілення в культурі й мистецтві сприяє «вивільненню духовного життя нації із ситуації одноразовості й тлінності у просторі вічності» [Кримський, 2008, с. 318]. В українському мистецтвознавстві відома лише одна спроба дослідити втілення архетипу «Слово» у поєднанні з архетипом «Софійність» у сакральному контексті — на матеріалі творів Г. Гаврилець [Северінова, 2013, с. 226–237].

Архетип Слова / Логосу має загальнокультурне значення. Він походить з античної традиції, розвивається у християнській патристиці та постає специфічним архетипом самоідентифікації української культури (за С. Кримським), що протягом історії втілюється в різноманітних її артефактах.

В Античності категорію Логосу (грец. λογος) впроваджує Геракліт Ефеський. Полісемія цього концепту, а також необхідність його перекладу різними мовами зумовили множинність смислових інтерпретацій. Λογος у значенні Слова хоч і є поширеним, проте становить лише один із багатьох можливих варіантів перекладу терміна. Проаналізувавши варіанти перекладу, Олександр Кирилюк виокремлює кілька класів значень, у яких Логос постає як «одушевлена

вселенська об'єктивна сутність ... розумне космічне начало (світовий розум)», що може виявляти себе через:

... певну «логософанію» (як загальносвітові порядок, закон, гармонія, сенс, світовий сенс), здатну заявляти про себе шляхом самоповідомлення через певну мову речей та людей (слово, промова, оповідь), або відкриватися мудрецю та через нього віщати істину про себе людям [Кирилук, 2022, с. 36–37].

За Олександром Маковельським, у Геракліта Логос:

*... постає у трьох формах 1) як начало, яке творить світовий порядок за законом, мірою і числом; 2) як начало, що мислить, пізнає і все відає, частинкою якого є кожен індивід, оскільки він теж пізнає; 3) те, що саме піддається пізнанню як умоосяжна **одність** усього. Таким чином, світовий розум пізнає самого себе. Тим він набуває активної, суб'єктивної, та пасивної, об'єктивної форм [цит. за: Кирилук, 2022, с. 25].*

Людина ж пізнає істину лише долучаючись до Логосу.

У християнській традиції, яку прийняла Київська Русь, Слово Боже мислиться як першоначало буття, премудрість світу. На початку Біблії, в оповіді про сотворіння світу з першої книги Мойсеєвої, вживається поетичний рефрен «І сказав Бог» (Буття 1:3, 6, 9, 14, 20, 24, 26). На початку Євангелія від Івана проголошується:

На початку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було на початку. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього¹ (Івана 1:1-3).

У цьому контексті Слово осмислюється, зокрема, і як одне з імен Бога. У Посланнях святого апостола Павла згадується «Слово-меч» як засіб проповіді й боротьби («Візьміть і шолома спасіння, і меча духовного, який є Слово Боже» —

¹ Тут і далі біблійні тексти цитовано в перекладі Івана Отієнка.
URL: <https://surl.li/ndpml0>.

До Єфесян 6:17) та «Слово-діло» («Бо слово — живе й діяльне, і гостріше, ніж усякий двосічний меч» — До Євреїв 4:12).

В українській культурі архетип Слова вперше згадується в «алфавітній молитві» Кирила (одного із засновників слов'янської писемності), у якій Слово проголошується «даром Святого Духа і явленням Божої Премудрості, витвором “алфавіту світу”» [Кримський, 2008, с. 313]. Не випадково в давній літературі сформувався жанр ораторсько-повчальної прози — «слово», який походить від античних урочистих творів, сирійських мемр, проповідей Василя Великого та Григорія Богослова (збірник проповідей «Слово святого Григорія Богослова»). У києворуський період зразками цього жанру є «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона і «Слово о полку Ігоревім» тощо (там само). У добу Бароко і Просвітництва до нього зверталися Лазар Баранович («Меч духовний», 1666) та Феофан Прокопович («Слова та промови») [Ковалів, 2007, с. 409].

Апостольське розуміння Слова як «меча духовного» актуалізується в часи обстоювання релігійної ідентичності — під час полеміки проти поширення унії і католицизму у XVI столітті та в епоху боротьби за українську культурну ідентичність в умовах русифікації у другій половині XIX — на початку XX століття. Не випадково мотив «слова-зброї» «проходить крізь усю історію української писемності» [Кримський, 2008, с. 313]. За концепцією О. Потебні та його послідовників, «слово — це принцип мовної свідомості нації, у якій закладено наочне й абстрактне бачення буття» [Кримський, 2008, с. 314], тому в українській культурі архетип Слова нерідко «символізує рідну мову, “духовну Батьківщину”, служіння національній ідеї» [Кримський, 2001].

У творчості Лесі Українки літературознавиця Тамара Гундорова досліджує її «новоромантичну словесну утопію» [Гундорова, 2009, с. 385], виокремлюючи й аналізуючи різноманітні іпостасі Слова. Серед них — «невисловлене слово» як передумова народження творчості, «слово-тіло» або «в-тілене слово», здійснене «слово-діло» як євангельський громадський ідеал, «слово-зброя» або «слово-меч», «слово-

пісня», «кінцеве слово» чи «слово-яке-звільняє» [Гундорова, 2009, с. 386–419]. Поетеса глибоко усвідомлює, що «наші слова стають нашими ділами і судять нас люди по ділах наших» [цит. за: Гундорова, 2009, с. 375].

У хоровому концерті Л. Дичко «Слово» для сопрано, мішаного хору та фортепіано (2021) винесений у назву архетип постає головним концептом твору й водночас заголовком трьох із семи його частин: першої — «Preludio 1. “Слово”», четвертої — «Preludio 2. “Слово”» і шостої — «Finale. “Слово”». Така структура дає підстави вбачати у драматургії циклу наявність двох мікроциклів. Кожен із них складається з прелюдії та двох ліричних інтермецо на вірші Лесі Українки: у першому мікроциклі — «Море» (друга частина) і «Знов весна» (третя), у другому — «Нічка тиха і темна була» (п'ята частина) і «Стояла я і слухала весну» (шоста)¹.

На вербальному рівні в ліричних частинах простежуються мотиви «невисловленого», прихованого слова² (друга і п'ята частини) та «слова-пісні»³ (шоста частина). У фінальній частині власне Слово поетеси стає ніби проявленням (термінологія Т. Гундорової), а громадянська позиція авторки — висловленою, «в-тіленою» у словах.

На музичному рівні у першій частині — **«Preludio 1. “Слово”»** (*Moderato cantabile*) — експонується лейттема Слова, у якій розспівується лише один вербальний елемент — «Слово», і відтворюється позаособистісний, аскетично-суворий, імперативний образ антично-біблійного одвічного першоначала й закону усього суцього. Ця тема звучить

¹ Друга частина «Море» («На човні») і п'ята частина «Нічка тиха і темна була» — це авторські перекладення-аранжування для сопрано соло та хору романсів із циклу «Настрої» для сопрано й фортепіано (1965–1979).

² Про це свідчать такі поетичні рядки Лесі Українки у творі Лесі Дичко: «...чим було тоді серце багато, поховала я в тихую воду ... хай же там моя думонька спить» (друга частина), «Ти співав, я мовчазна сиділа» (п'ята частина).

³ Це пов'язано із поетичною фразою Лесі Українки «...весна мені багато говорила, співала пісню дзвінку, голосну...» (шоста частина).

у *фа-дієз мінорі* як унісон у басів, згодом — тенорів, на тлі тризвучного хроматичного кластера фортепіано. Вона ґрунтується на зчеплених у мелодичну «в'язь» трихордах, має монотвірний ритм з акцентуванням кожного звука й періодичними змінами розміру з 12/8 на 6/8 (приклад 1).

Приклад 1

Леся Дичко. Хоровий концерт «Слово».
Перша частина. Лейттема Слова (тт. 1–4)

Moderato $\text{♩} = 84$

Bassi

Сло - во, сло - во,

Piano

mf

8-
сво

Як символічний образ наскрізного значення, альфа й омега циклу, ця лейттема видозмінюється в четвертій частині й трансформується в нову тему в сьомій. Її окремі елементи (інтервально-мелодичні й ритмічні сегменти) наявні також і в ліричних частинах, переважно в контрапунктичних голосах або в сольній вокальній партії (№3, т. 3; № 6, тт. 13, 32).

У четвертій частині — «**Preludio 2. “Слово”**» (*Moderato cantabile*) — представлено ліричний варіант лейттеми Слова, що можна інтерпретувати як еманацию Слова / Логосу у свідомість ліричної героїні — наслідок її прагнення пізнати істину, ймовірно, сенс свого життя. У проєкції вчення Геракліта її свідомість ніби долучається до Логосу світу, усвідомлюючи себе його частинкою. У музичному плані лейттему тут значно переінтонують: мелодію перенесено у високий регістр (сопрано, альт, тенор), у *фа-дієз мажор*, подано в акордовому потовщенні й ритмічному зменшенні (вісімками), змінено розмір (на $\frac{3}{4}$) й динаміко-артикуляційні параметри (легато, хвильовий принцип динаміки в кожній фразі, приклад 2).

Приклад 2

Леся Дичко. Хоровий концерт «Слово». Четверта частина.
Ліричне переінтонування лейттеми Слова (тт. 1–4)

Moderato cantabile ♩ = 96

S.
A.
T.

Сло - во, сло - во, сло - во, сло -
Сло - во, сло - во, сло - во, сло -
Сло - во, сло - во, сло - во, сло -

Сьома частина — «**Finale. “Слово”**» — вирізняється тим, що в ній повністю озвучено шість строф відомого вірша Лесі Українки в жанрі громадянської лірики «Слово, чому ти не твердая криця...» (1896) з циклу «Невільничі пісні». У цьому вірші поетеса ототожнює «десакралізоване, профанне людське слово з мечем» [Гундорова, 2009, с. 414]. Лейттема Слова в цій частині звучить чотири рази, виконуючи різноманітні композиційні функції (вступ, рефрен, кода-апофеоз). У вступі (тт. 1–8) лейттема постає як цитата-ремінісценція початкового фрагмента з першої частини, ретранслюючи її основний образ. У перших чотирьох поетичних строфах (тт. 9–36) звучить контрапункт лейттеми Слова (партія баса, що розспівує одну лексему «Слово») та іншої, похідної від неї теми «Слова-зброї» (сопрано, альт, тенор в унісон), у якій силабічно прочитується вірш Лесі Українки. Одночасне звучання двох тем створює смислосязаний образ, у якому поєднуються особистісне й позаособистісне начала: лірична героїня усвідомлює, що веде боротьбу словом-зброєю за утвердження високих ідеалів, суголосних універсальним законам світобудови й моральним цінностями (приклад 3).

Приклад 3

Леся Дичко. Хоровий концерт «Слово».
Сьома частина (тт. 9–12)

S. Сло-во, чо-му ти не твер-да-я кри-ця, що се-ред бо-ю так яс-но іск - рить-ся?

A. Сло-во, чо-му ти не твер-да-я кри-ця, що се-ред бо-ю так яс-но іск - рить-ся?

T. Сло-во, чо-му ти не твер-да-я кри-ця, що се-ред бо-ю так яс-но іск - рить-ся?

B. Сло - во, во, сло - во, сло - во,

Відповідно до змін у тексті та зі зростанням усвідомлення власної місії, впевненості й рішучості ліричної героїні в боротьбі з ворогами, лейттема Слова поступово утверджується й зміцнюється.

Видозміни рефрену (лейттеми Слова) здійснюються за допомогою тембрових, фактурно-динамічних і гармонічних засобів. Обидва серединні проведення рефрену — між четвертою і п'ятою (унісон тенорів і басів, тт. 37–44) та між п'ятою і шостою строфами (майже унісонне *tutti*, тт. 49–56) — написані у *фа-дієз мінорі*. Останнє проведення лейттеми Слова викладено у *фа-дієз мажорі* шестизвучними паралельними тризвуками. Кода-апофеоз постає як торжество одвічного, могутнього, всепереможного Слова / Логосу — основи, смислу й закону світобудови.

Отже, утілення архетипу Слова в однойменному хоровому концерті Лесі Дичко віддзеркалює багатовікову історію його трактувань і проявів у світовій культурі та резонує із сучасними українськими реаліями, підносячи суспільну роль поета і митця як борця за ідентичність «мечем» слова й мистецтва.

Список використаної літератури

1. Гундорова Т. І. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ : Видавець «Часопис “Критика”», 2009. 447 с.

2. Дичко Л. В. Хорові концерти : нотне видання / упор. В. Грабовський. Дрогобич : Посвіт, 2022. 196 с.

3. Кирилюк О. С. Переклад класичних філософських текстів як відкрита інтерпретація: у пошуках автентичного смислу. Співвіднесене. Логос. Етос. Даймон. Мить (πρός τι, Λογος, ἦθος δαίμων, ἐξάιφνης — øjeblikket — Augenblick) : монографія / Нац. акад. наук України; Центр гуманітарної освіти, Одеська філія. Київ ; Одеса, 2022. 190 с.

4. Ковалів Ю. І. Слово. *Літературознавча енциклопедія* : у 2 т. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. С. 409.

5. Кримський С. Б. Архетипи. *Енциклопедія сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; Ін-т енцикл. дослідж. Нац. акад. наук України, Наук. тов. Шевченка. Київ, 2001. URL: <https://esu.com.ua/article-44787> (дата звернення: 24.10.2024).

6. Кримський С. Б. Архетипи української культури. Кримський С. Б. *Під сигнатурою Софії*. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. С. 301–318.

7. Северинова М. Ю. Архетипи в культурі у проєкції на творчість сучасних українських композиторів : монографія. Київ : НАКККиМ, 2013. 300 с.